

تهیه و ساخت آزمون جهت گیری مذهبی

با تکیه بر اسلام

دکتر مسعود آذربایجانی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۳۹۳

آذربایجانی، مسعود

تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام / مسعود آذربایجانی . -
قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳.

۱۷۴ ص.: جدول، نمودار - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۸۱: روان‌شناسی؛ ۱۰)

ISBN: 978-964-7788-20-5

بها: ۱۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا (فهرست نویسی پیش از انتشار).

کتابنامه: ص. [۱۵۳] - ۱۶۰.

چاپ دوم: زمستان ۱۳۸۵. چاپ سوم: پاییز ۱۳۸۷، بها ۱۵۰۰۰ ریال.

۱. آزمونها - جنبه‌های مذهبی - اسلام. ۲. آزمونها - طرح و ساختار. ۳. آزمونها - جنبه‌های

مذهبی. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷

BP ۷ / آ ۴ ۹

م ۸۳ - ۱۱۸۴

کتابخانه ملی ایران

تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام

مؤلف: دکتر مسعود آذربایجانی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۸۱؛ روان‌شناسی: ۱۰)

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

چاپ چهارم: زمستان ۱۳۹۳ (چاپ سوم: پاییز ۱۳۸۷)

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۵۲۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)، نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰،

ص.پ. ۳۷۱۸۵۳۱۵۱ • تهران: خانقلاّب، بین وصال و قدس، نیش‌کوی اُسکو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

فهرست مطالب

سخن پژوهشگاه	۹
مقدمه	۱۱

فصل اول: کلیات

۱-۱. موضوع پژوهش	۱۵
۱-۲. بیان پرسش‌های اصلی پژوهش	۱۵
۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش (فواید و کنش‌های اساسی دین در زندگی)	۱۵
● حوزه شناختی	۱۶
● حوزه عاطفی	۱۸
● حوزه رفتاری و آمادگی برای عمل	۱۹
● تأثیر مذهب بر بهداشت جسمی و روانی	۲۱
● مذهب و مسائل اجتماعی	۲۱
● مذهب، مشاوره و درمانگری	۲۲
● مذهب و تحول شخصیت	۲۲
● حمایت اجتماعی مذهب از انسان	۲۳
● ضرورت تهیه ابزار سنجش منطبق بر فرهنگ ایرانی و دین اسلام	۲۳
۴ - ۱. اهداف پژوهش	۲۴
۵ - ۱. تعریف عملیاتی واژه‌های اصلی پژوهش	۲۴
جهت‌گیری مذهبی	۲۵
گزیده مطالب	۲۷

فصل دوم: مبانی نظری

۲۹	۱- ۲. دین
۲۹	۱- ۱- ۲. تاریخچه ادیان
۲۹	● ادیان ابتدایی
۳۱	● ادیان باستان (تمدن‌های ابتدایی)
۳۵	● ادیان پیشرفته
۳۷	● جمع‌بندی
۳۸	۲- ۱- ۲. تعریف دین
۳۹	● ریشه لغوی دین
۳۹	● تعریف دین از دیدگاه صاحب‌نظران
۴۱	● جمع‌بندی
۴۲	۳- ۱- ۲. ساختار دین و حیات دینی
۴۲	● دیدگاه ویلیام جیمز
۴۴	● دیدگاه ویلیام پی الستون
۴۵	● دیدگاه وینسون کینگ
۴۷	● جمع‌بندی
۴۹	۴- ۱- ۲. اسلام
۴۹	● تاریخچه اسلام
۵۱	● منابع معتبر اسلام
۵۳	● تعالیم اسلام
۵۸	● ساختار اسلام
۶۶	۲- ۲- آزمون‌های روانی
۶۶	۱- ۲- ۲. تاریخچه آزمون و سنجش در روان‌شناسی
۷۱	۲- ۲- ۲. انواع آزمون‌های روانی
۷۲	طبقه‌بندی از نظر ماهیت یا محتوای ظاهری
۷۲	طبقه‌بندی از نظر کنش
۷۲	طبقه‌بندی از نظر هدف عملی
۷۲	طبقه‌بندی از نظر شیوه اجرا
۷۲	طبقه‌بندی از نظر فن تهیه

فهرست مطالب ۵

۷۴	۳-۲-۲. تعریف آزمون روانی و مفاهیم نزدیک به آن.....
۷۴	آزمون روانی .....
۷۵	اندازه‌گیری .....
۷۵	سنجش .....
۷۵	ارزش‌یابی .....
۷۶	۴-۲-۲. اصول تدارک آزمون روانی .....
۷۶	قابلیت اعتماد یا پایایی .....
۷۹	اعتبار .....
۸۳	۳-۲. آزمون و مذهب .....
۸۳	۱-۳-۲. روش‌های دین پژوهی .....
۸۳	● دین پژوهی در عهد باستان، قرون وسطا و پس از اسلام .....
۸۵	● دین پژوهی تطبیقی .....
۸۵	● مردم‌شناسی .....
۸۶	● پدیدار شناسی .....
۸۷	● جامعه‌شناسی دین .....
۸۸	۲-۳-۲. روان‌شناسی دین .....
۸۸	لوبا .....
۸۹	ویلهم وونت .....
۸۹	استار باک .....
۸۹	جرج کو .....
۸۹	ویلیام جیمز .....
۹۰	رفتاری نگرها .....
۹۰	زیگموند فروید .....
۹۱	کارل گوستاو یونگ .....
۹۲	گوردون آلپورت .....
۹۲	ویکتور فرانکل .....
۹۲	آبراهام مزلو .....
۹۳	ژان پیاژه .....
۹۴	۳-۳-۲. آزمون‌های مذهبی .....

۹۴	● روش‌های غیرمستقیم.....
۹۵	● پرسش‌نامه‌های ابتدایی.....
۹۶	● آزمون ترستون.....
۹۶	● تحلیل عاملی و چند محوری یا یک محوری بودن عقاید مذهبی.....
۹۶	● آزمون آلپورت.....
۹۷	● مدل‌های چند بعدی آزمون باورها و رفتارهای مذهبی.....
۹۸	● برخی روش‌های دیگر.....
۹۹	● آزمون‌های مذهبی در ایران.....
۱۰۱	گزیده مطالب.....

فصل سوم: روش تحقیق و اجرای پژوهش

۱۰۳	۱- ۳. روش تحقیق.....
۱۰۵	۱- ۱- ۳. جامعه آماری.....
۱۰۵	۲- ۱- ۳. گروه‌های نمونه.....
۱۰۷	۲- ۳. اجرای پژوهش.....
۱۰۷	● فیش برداری و جمع‌آوری داده‌ها.....
۱۰۸	الف - مطالعه ادیان.....
۱۰۸	ب - مطالعه آیات و روایات.....
۱۱۷	ج) ادبیات تحقیق در زمینه روان‌شناسی.....
۱۱۷	● تدوین پرسش‌نامه.....
۱۱۷	الف - تهیه مقوله‌ها.....
۱۱۸	ب - تهیه پرسش‌های هر مقوله.....
۱۱۸	ج - تدوین پرسش‌نامه ۹۰ پرسشی.....
۱۱۸	د - ارزیابی اعتبار محتوا.....
۱۲۱	ه - بررسی پایایی پرسش‌نامه.....
۱۲۱	و - اجرای پرسش‌نامه ۷۰ پرسشی.....
۱۲۱	گزیده مطالب.....

فصل چهارم: ارائه و تحلیل آماری داده‌های پژوهش

۱۲۳	۴-۱. توصیف داده‌ها
۱۳۳	۴-۲. تحلیل داده‌ها
۱۳۳	۴-۲-۱. بررسی پایایی پرسش‌نامه
۱۳۵	۴-۲-۲. بررسی اعتبار آزمون
۱۳۷	۴-۲-۳. متغیرهای ویژگی
۱۴۴	گزیده مطالب

فصل پنجم: تحلیل نهایی و تفسیر داده‌ها

۱۴۵	۵-۱. پاسخ به پرسش اصلی پژوهش
۱۴۶	۵-۲. نتایج جنبی
۱۴۶	۵-۳. تفسیر نتایج
۱۴۶	۱. مراکز علمی
۱۴۷	۲. جنس
۱۴۷	۳. وضعیت تأهل
۱۴۸	۴. وضعیت اقتصادی
۱۴۸	۵. نتایج دیگر
۱۴۹	۵-۴. کار بست
۱۵۰	۵-۵. محدودیت‌ها
۱۵۰	۵-۶. پیشنهادها

۱۵۳	منابع
۱۵۳	الف فارسی
۱۵۸	ب) انگلیسی
۱۶۱	پیوست‌ها
۱۶۱	پیوست شماره ۱: پرسشنامه خودشناسی بر اساس جهت‌گیری مذهبی اسلامی
۱۶۸	پیوست شماره ۲: نظرات کارشناسان در مورد اعتبار محتوایی آزمون
۱۶۹	پیوست شماره ۳: پرسشنامه خودشناسی بر اساس جهت‌گیری مذهبی اسلامی

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهشها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسایل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی(ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و فصلنامه علمی - تخصصی و دوفصلنامه‌های علمی - پژوهشی اشاره کرد.

کتاب حاضر، به عنوان کمک درسی و راهنمای پژوهش در ساخت مقیاس‌های دینی در رشته‌های الهیات، روان‌شناسی، علوم تربیتی و علوم اجتماعی در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد قابل استفاده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با انتقادات و پیشنهادهای خود، این پژوهشگاه را در بالا بردن سطح علمی پژوهش‌ها و عرضه هر چه بهتر کتاب‌ها و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی و علمی یاری دهند.

در پایان، پژوهشگاه لازم می‌داند از اساتید مکرم سرکار خانم دکتر دادستان و آقای محمدتقی دلخوش که راهنمایی و مشاوره این پژوهش را به عهده داشتند و همچنین جناب حجة الاسلام و المسلمین سیدمحمد غروی مدیر گروه روان‌شناسی و حجة الاسلام مسعود آذربایجانی مجری طرح و نویسنده کتاب قدردانی و تشکر نماید.

مقدمه

اگرچه انسان‌شناسان در قرون گذشته، برای تعریف انسان او را انسان مستوی القامه، ابزار ساز و سیاست‌ورز می‌گفتند، امروزه از «انسان دین‌ورز»^۱ سخن می‌گویند؛ زیرا برابر با جدیدترین پژوهش‌های جامعه‌شناختی چه در افریقای جنوبی و مکزیک (که نسبتاً توسعه نیافته‌اند) و چه در امریکا که از پیشرفته‌ترین جوامع بشری (از نظر فرهنگ مادی) محسوب می‌شود، بیش از نود و پنج درصد انسان‌ها به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده^۲، ۱۳۷۴، ص هفت)*. همین واقعیت نظریه‌ای را که مدعی بود با پیشرفت اجتماعی و افزایش رفاه مادی، دین و اندیشه دینی انحطاط می‌یابد، ابطال می‌کند. مؤید دیگر برای دین‌ورز بودن سرشتی انسان این است که محققان هیچ قومی از اقوام بشری را نیافته‌اند که دین‌دار یا به هر حال صاحب نوعی دین نبوده باشند. (همان)

دین، هم کهن‌ترین و هم نافذترین و اثرگذارترین نهاد اجتماعی بشر است. شاید تنها نهاد علم بیش از دین بر فرهنگ و تمدن مؤثر باشد، لیکن در اینجا نیز می‌توان گفت که دین به علم و علوم بیشتر مدد رسانده است تا علم و علوم به دین. در تاریخ تمدن بشری، نه دین بی‌فرهنگ داریم و نه فرهنگ بی‌دین. امروزه در فرهنگ بشری، پنج دین بزرگ جهانی داریم که هر کدام پدید آورنده تمدن و فرهنگی بزرگ بوده‌اند: آیین «کنفوسیوس» پدید آورنده تمدن چینی، آیین «هندو» به وجود آورنده تمدن هندی، آیین

---

1. Homoreligiosus

2. Eliade, M.

* ارجاع به منابعی که نویسنده آنها خارجی و تاریخ آن شمسی است، نشان‌دهنده تاریخ ترجمه آن به زبان فارسی است. مشخصات کامل کتاب‌شناسی در فهرست منابع آمده است.

"بودا" شریک در پروراندن تمدن‌های هندی، چینی و ژاپنی، آیین "مسیحیت" پرورنده و پیش برنده تمدن غربی (اروپایی - امریکایی)، و دین "اسلام" زاینده تمدن اسلامی. در عهد باستان نیز اگر تمدن مصر، یونان و روم زایا و بارور بوده، از دین و ایمان کهن برخوردار بوده است. اگر به جای خرده مذاهب کم تأثیر، دینی بزرگ و فراگیر در قاره آفریقا (به استثنای مصر) درخشیده بود، چه بسا آفریقا نیز از دیرباز از تمدن و فرهنگ بزرگ و باروری برخوردار می‌گردید.

شاید عصر ما، دوره بازگشت و بازنگری به دین باشد. دو قائمه بزرگ مادّی‌گری و مادّی‌نگری، یعنی پوزیتیویسم (در زمینه اندیشه و علم) و مارکسیسم - کمونیسم (در عرصه عمل، اقتصاد و جامعه) شکست خورده است و برای بشریت رنج دیده امروز مجال تأمل در معنویات و بازگشت به سنت‌های معنوی که دین جامع‌ترین مصداق آن می‌باشد، فراهم گردیده است که غیر از کشور خودمان نمونه‌های دیگر آن را در جمهوری‌های سابق شوروی و حتی در کشورهای پیشرفته به خوبی می‌توانیم ببینیم (در سال ۱۹۸۰ مجله تایم خبر داد که «علاقه به پژوهش‌ها در باب دین احیا شده است و اظهار داشته که «خدا در حال بازگشتن است.» [پترسون^۱ و دیگران، ۱۳۷۶، ص ۱۱]).

اندیشه دینی و دین پژوهشی در قرن نوزدهم و به‌ویژه قرن بیستم، ترقی و تعالی شگرفی یافته است. یکی از رخ داده‌های نیکوی قرن بیستم این بود که دانشمندان بزرگی چون پوانکاره^۲، ادینگتون^۳، ماکس پلانک^۴، اینشتین^۵، هایزنبرگ^۶ و دیگران در عین آنکه مجذوب پوزیتیویسم نشدند، خود دین دار یا به نوعی به حقایق دینی معتقد بودند و این امر برای عامه مردم که پیشرفت علمی را با دین و دیانت مخالف می‌دانستند، مایه تأمل و عبرت بود.

امروزه دین‌پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روش‌های پیروی شده در علوم اجتماعی و انسانی و حتی طبیعی از پیشرفته‌ترین تحقیقات رشته‌های آکادمیک است. پس از شلایر ماخر^۷ و امثال ویلیام جیمز^۸، دین پژوهانی چون رودلف اتو^۹، فاردر لیوو^{۱۰}، میرچا الیاده و متکلمان و کلام شاسانی چون برونر^{۱۱}، بارت^{۱۲}، بولتمان^{۱۳}، تیلیش^{۱۴}، جان

1. Peterson, M.

2. Poincare, H.

3. Eddington, A.S.

4. Plank, M.

5. Einstein, A.

6. Heisenberg, W.

7. Schleiermacher, F.

8. James, W.

9. Otto, R.

10. Leiv, F.

11. Brunner, E.

12. Barth, K.

13. Bultman, R.

14. Tillich, P.

هیگ^۱، و کونگ^۲ به عرصه آمده‌اند که آثار و آرائشان تأثیری گسترده و ژرف بر فکر دینی و دین‌پژوهی در قرن حاضر بر جای گذاشته است. در این بین، دل‌بستگی و علاقه پژوهشی روان‌شناسان بزرگی چون آلپورت^۳، یونگ^۴، فرانکل^۵ و دیگران نیز در دین قابل توجه است. شأن و مقام علمی و فرهنگی این متفکران با همتایانشان، یعنی بزرگان علم و فلسفه در قرن بیستم قابل مقایسه است. آثار دینی و دین‌پژوهی که در غرب منتشر می‌شود حجم، تنوع و عمق معتنا بهی دارد و به سه زبان عمده غرب (انگلیسی، فرانسه و آلمانی) - به تخمین برخی مؤلفان - سالانه بالغ بر حدود دو هزار عنوان کتاب، اعم از مرجع و عادی - قطع نظر از نشریه‌های بسیار - در این زمینه منتشر می‌شود. از جمله اینها دائرة المعارف دین و اخلاق^۶ (۱۹۰۸)، ویراسته جیمز هیستینگز^۷، و نیز دائرة المعارف دین^۸، (۱۹۸۷) ویراسته میرچا الیاده (در ۱۶ جلد و حدود ۸۰۰۰ صفحه) است. در این پژوهش‌ها رویکردهای متفاوتی به دین وجود دارد که از جمله می‌توان به روی آوردهای تاریخی، روان‌شناختی، فلسفی، اجتماعی، ادبی، زیبایی‌شناختی (انواع قالب‌های هنری)، اخلاقی، مقایسه تطبیقی ادیان و نگرش شخصی به دین (به‌عنوان یک راه خاص رستگاری برای شخص) اشاره کرد (هیوم^۹، ۱۳۶۹، ص ۲۴ و ۲۵). در پژوهش حاضر، به‌ویژه بر روی آوردهای تاریخی، تطبیقی و بالاخص روان‌شناختی تکیه خواهیم کرد.

افزایش تحقیقات در زمینه‌های گوناگون از جمله میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر آن بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف سنی، مراقبت‌های بهداشتی، سلامت اجتماعی و... بسیار معنا دار است. امروزه ده‌ها کتاب و مجله در زمینه دین و کاربرد آن در زندگی انسان منتشر می‌شود؛ برای مثال مجله مذهب و پزشکی (هارلی^{۱۰}، ۱۹۸۵ به نقل از لوین^{۱۱}، ۱۹۹۴)؛ مذهب و سالخوردگی (فیچر^{۱۲}، ۱۹۸۲ به نقل از لوین، ۱۹۹۴)؛ روان‌درمانگری در چهارچوب مذهبی (پروپست^{۱۳}، ۱۹۸۸)؛ مذهب و روان‌شناسی (جونز^{۱۴}، ۱۹۹۶)، خدا در ناهشیار (فرانکل^{۱۵}، ۱۹۷۵) و... همگی بیانگر اهمیت روز افزون مذهب در زندگی بشر امروزی و تحقیقات دامنه دار روان‌شناسی در این عرصه هستند (به نقل از جان بزرگی، ۱۳۷۸، ص ۴۵ و ۴۶).

1. Hick, J.

2. Kung, H.

3. Allport, G.

4. Jung, C.G.

5. Frankl, V.

6. Encyclopedia Of Religion and Ethics.

7. Hastings, J.

8. The Encyclopedia Of Religion.

9. Hume, R.A.

10. Hurley, P.S.

11. Levin, J.S.

12. Fecher, V.J.

13. Propst, L.R.

14. Jones, J.W.

15. Frankl, V.

روی آورد علوم جدید در دورهٔ رنسانس (از قرن شانزدهم به بعد با مطالعات گالیله^۱، نیوتن^۲، دکارت^۳، بیکن^۴، و دیگران) و به‌ویژه با شروع روان‌شناسی علمی در اواخر قرن نوزدهم، چهارچوبی کمی و تجربی را بر همهٔ علوم و از جمله روان‌شناسی، تحمیل کرده است. توجه فزاینده به پرسش‌نامه‌ها و آزمون‌ها در عرصه‌ها و شاخه‌های مختلف روان‌شناسی نیز از پذیرش علمی و روشمند همین روی آورد در پارادایم روان‌شناسی حکایت دارد. در این پژوهش برآنیم با اذعان به بضاعت علمی اندک خود و با تلاش برای استفاده از آخرین دستاوردهای علمی، پیوند مبارکی را میان علم و دین رقم زنیم و با تهیه و ساخت «آزمون جهت‌گیری مذهبی» گامی هرچند کوچک در جهت علمی‌کردن و کمی‌سازی مطالعات دین‌پژوهی برداریم. در روند پژوهش برای تهیه ابزار سنجش، یعنی آزمون یا مقیاس علمی، از دستاوردهای روان‌شناختی بهره‌مند می‌شویم. برای تأمین محتوای پرسش‌نامه که جهت‌گیری مذهبی را فعلیت و عینیت خارجی می‌بخشد، بر ادیان بزرگ جهان و به‌ویژه بر اسلام تأکید و تکیه خواهیم کرد. سرفصل‌های این پژوهش به ترتیب عبارتند از: کلیات، مبانی نظری، روش تحقیق و اجرای پژوهش، ارائه و تحلیل آماری داده‌ها و در خاتمه تحلیل نهایی و تفسیر داده‌ها.

1. Galilei, G.

2. Newton, I.

3. Decartes, R.

4. Bacon, F.

فصل اول

کلیات

برای ارائه گزارش هر پژوهش، لازم است در ابتدا مسائل کلی مربوط به آن بیان شود تا پیام آسان‌تر انتقال یابد. بدون آگاهی (صریح) از موضوع اصلی پژوهش، مسائل پیرامون آن، ضرورت و اهمیت پرداختن به این موضوع، اهداف نظری و عملی تحقیق و تعریف‌های عملیاتی واژه‌های مربوط، تصویر روشنی از پژوهش به دست نمی‌آید. این فصل عهده‌دار بیان همین امور است تا بتوان پژوهش را در اختیار دیگر پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار داد.

۱-۱. موضوع پژوهش

موضوع پژوهش حاضر «تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام» است. سعی محقق بر این است که با استفاده از آموزه‌ها و تعالیم اسلام پرسش‌نامه‌ای معتبر تهیه کند تا بتواند به عنوان یک مقیاس علمی، جهت‌گیری مذهبی افراد را بسنجد و مراتب و درجات آن را معین نماید.

۱-۲. بیان پرسش‌های اصلی پژوهش

آیا می‌توان مقیاسی برای سنجش جهت‌گیری مذهبی ارائه کرد؟ مقیاس جهت‌گیری مذهبی چه ویژگی‌هایی دارد؟ از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده و چه موادی در آن وجود دارد؟ اعتبار^۱ و پایایی^۲ (قابلیت اعتماد) آن چگونه مشخص می‌شود؟ درنهایت، مجموعه پرسش‌نامه‌ای که در بردارنده شرایط علمی یک مقیاس روان‌شناختی است و در عین حال می‌تواند جهت‌گیری مذهبی افراد را بسنجد، کدام است؟

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش (فواید و کنش‌های اساسی دین در زندگی)

آشنایی با کنش‌های^۳ اساسی دین در عرصه حیات بشری، اهمیت و ضرورت پژوهش را

---

1. Validity.

2. Reliability.

3. Functions.

به طور عام روشن می‌کند؛ پس از آن، به وجوه اختصاصی آن نیز اشاره می‌کنیم. در وهله نخست، کنش‌های اساسی دین یا به عبارت دیگر فواید و آثاری که به طور طبیعی بر دین‌ورزی و دین‌داری افراد مترتب می‌شود، در سه حوزه اساسی مرتبط با یکدیگر مورد توجه قرار می‌گیرد؛ آنگاه به دیگر فواید آن خواهیم پرداخت.

● **حوزه شناختی:** دین، زندگی ما را در مجموعه هستی، ممکن و مطبوع می‌سازد. گاه ممکن است آرمان‌ها، باورها و شناخت‌های ما با وضعیت عینی محیط زندگی تعارض پیدا کند که در چنین موقعیتی زندگی ناممکن می‌شود و یکی از این دو راه در پیش آدمی قرار می‌گیرد: یا باید واقعیت را تغییر دهد، یعنی عین را به گونه‌ای تغییر دهد که با ذهن وی موافق افتد، یا باید ذهن را تغییر دهد و با عین همراه سازد. دین به عنوان دستگاهی از نمادهای مقدس و آرا و ارزش‌های متبوع، کار دوم را انجام می‌دهد. وقتی سازگاری حاصل شد، زندگی مطبوع و امکان‌پذیر می‌گردد. در جهان، شاهد بسی ناملايمات، شرور، مرگ‌ها، بی‌عدالتی‌ها و کزروی‌ها هستیم. درد، زجر، ظلم، قحطی، شکنجه، تبعیض، فقر و زیان، ناکامی و جفا، بیماری، ذلت و مسکنت، با زندگی آدمیان عجین هستند. افزون بر این، من کیستم؟ چرا به این جا آمده‌ام؟ به کجا می‌روم؟ چه باید بکنم؟ از کجا آمده‌ام؟ آمدنم بهر چه بود؟ پرسش‌هایی زندگی ساز و زندگی سوز می‌باشند و کمتر کسی است که گریبان او را نگرفته باشند. عمده این مسائل، تعادل در حوزه شناختی را که نتیجه‌اش سازگاری بیرونی است، برهم می‌زند. دین دستگاهی است از مقدسات، ارزش‌ها و افکاری که ما را در این عالم ساکن می‌کند، از غریبگی بیرون می‌آورد و جهان را خانه ما می‌سازد؛ ما را با خدای جهان آشنا می‌کند و آشتی می‌دهد و این آشتی و آشنایی با صاحب‌خانه است که ما را با این خانه انس می‌بخشد و طبعی برای ساختن با دنیا و همتی برای گذشتن از آن به ما عطا می‌نماید. دین به عنوان یک نظام تفسیری در حوزه شناختی از چند جهت ارائه خدمت می‌کند (بهرامی، ۱۳۷۸):

۱. تفسیری همه جانبه از حیات انسانی به دست می‌دهد و خلأ زندگی را با ایجاد معنا برای لحظه‌های آن از میان برمی‌دارد؛
۲. با فراهم ساختن حدود و حریم خود و الگوی مناسبات او با دیگران در خلأ بلا تکلیفی، به کمک فرد می‌شتابد و بستر لازم را برای تصمیم‌گیری در شرایط سخت فراهم می‌آورد؛
۳. نظامی از مسؤولیت‌ها را طراحی می‌کند که وظایف فرد دقیقاً در آن مشخص

است و براساس آن شخص متناسب با موقعیت‌های متنوع، به پاسخ‌های مناسب اقدام می‌کند؛

۴. دین تنظیم‌کننده یک رابطه ویژه و استثنایی با پدیده‌های ماورای طبیعی مانند خدا، پیامبران و امامان (اولیای الهی) است و بدین ترتیب، سطحی از روابط ویژه با منابع قدرت فراتر از مناسبات معمولی و زمینی، تنظیم می‌کند؛

۵. دین به عنوان یک نظام مرجع با طرح هدفمندی حیات، مرگ را نقطه پایان زندگی نمی‌داند و آن را گذرگاهی برای عبور به جهانی با شکوه‌تر، قابل قبول می‌سازد. تفسیر تجربه‌های دینی نیز یکی از کنش‌های اساسی دین در این حوزه است. به شماره آدمیان و تنوع شخصیت‌های آنان تجربه‌های دینی داریم و وجود اسطوره‌ها، رازآمیز بودن زبان دینی و وجود اسرار و پرده‌های باطنی در پی اعمال و مناسک ظاهری، تفسیر صحیح تجربه‌های دینی را تأیید و طلب می‌کند.

مسیاک^۱ (به نقل از آلستون^۲ و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۱۶۲) در باره ارزش دین برای انسان چنین می‌گوید: «دین انسان را به فلسفه حیات مسلح می‌کند و به عقل روشنگری می‌بخشد، مانند قطب‌نما برای کشتی؛ دین اراده انسان را تقویت و به فرد کمک می‌کند تا به فرمان عقل گردن نهد...»

نظریه حس انسجام^۳ آنتونوسکی^۴ (۱۹۸۷) که از مطالعات وی درباره بازماندگان اردوگاه‌های کار اجباری سرچشمه می‌گیرد، بخشی از آن به حوزه شناختی و جهان‌بینی فرد اشاره دارد: «حس انسجام عبارت است از احساس اطمینان با دوام و پویا نسبت به اینکه ۱. محرک‌هایی که در طول زندگی از محیط درونی و بیرونی فرد برمی‌خیزند، سازمان یافته، قابل پیش‌بینی و توجیه پذیرند؛ ۲. برای رویارویی با نیازهایی که این محرک‌ها را به وجود می‌آورند، منابع در اختیار دارد؛ ۳. این نیازها چالش‌هایی در خور سرمایه‌گذاری و صرف وقت هستند. وی از پاسخ‌های افراد دارای حس انسجام سه ویژگی را به دست آورد: ۱. آنان بر این باور بودند که جهان قابل درک است و می‌توان آن را شناخت؛ به علاوه انتظار داشتند که محرک‌هایی که با آنها مواجه می‌شدند، منظم و توجیه‌پذیر باشند؛ ۲. جهان را مهارشدنی می‌پنداشتند و باور آنها بر این بود که امور آن‌گونه که به لحاظ منطقی مورد انتظار است، اتفاق می‌افتد؛ ۳. آنان بر این باور بودند که رویدادهای زندگی معنا دارند.» (به نقل از دی‌ماتئو^۵، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۵۸۶-۵۸۹). بدیهی

1. Misiak, H.

2. Alston, W.P.

3. A Sense Of Coherence.

4. Antonovsky, A.

5. DiMatteo, M.R.

است جهان بینی مذهبی این حس انسجام را در اختیار فرد قرار می‌دهد.

● **حوزه عاطفی:** کنش اساسی در این بخش رفع یا تخفیف (به تبع توجه آن) درد و رنج آدمی در زمینه محدودیت‌هایش، مانند ترس، تنهایی، افسردگی، ناکامی، بیماری، فقر و مرگ می‌باشد. از دیدگاه پل تیلیش (پروتستان) کرانمندی و تناهی وجود آدمی است که او را به مسئله خدا سوق می‌دهد. وی اضطراب‌های وجودی عمده در انسان را اضطراب مرگ (سرنوشت و مرگ)، اضطراب بی‌معنایی (ناشی از پوچی و بی‌معنایی) و اضطراب اخلاقی (ناشی از گناه و محکومیت) می‌داند (تیلیش، ۱۳۶۶). ویلیام جیمز (۱۳۶۷ ص ۱۷۷) می‌گوید: «بارزترین ویژگی‌های زندگی مذهبی عبارتند از: ۱. دنیایی مرئی و محسوس که ارزش خود را از عالم غیب و نامحسوس دریافت می‌کند؛ ۲. وحدت با آن عالم و برقراری ارتباط، منوط به هماهنگی با آن هدف نهایی است. نتیجه دعا و نیایش یا به عبارت دیگر اتصال با روح عالم خلقت، ایجاد قدرت و نیرویی است که به طور محسوس دارای آثار مادی و معنوی می‌باشد. اولاً، زندگی دارای طعمی می‌گردد که گویا رحمت محض می‌شود و به شکل یک زندگی سرشار از نشاط شاعرانه و با سرور و بهجت دلبرانه در می‌آید؛ ثانیاً، اطمینان و آرامشی باطنی به وجود می‌آید که آثار ظاهری آن نیکویی و احسان بی‌دریغ است.»

افزون بر اینها، در حوزه عاطفی و احساسی، دین موضوعی برای تجربه‌های دینی به دست می‌دهد یا آدمیان را بر می‌انگیزد تا تجربه دینی به دست آورند؛ یعنی حیرت‌کردن در راز عالم، دیدن باطن جهان، دیدن حجاب‌های حس، شهود عالم بالا و مشاهده جمال حق و راز و نیاز با او، دیدن رابطه ممکنات با خداوند و کیفیت سریان اسم‌های جلال و جمال او در مراتب هستی. آدمی اهل جهل و غفلت است و اگر او را و با بنهند قدر تجربه‌های دینی را در نمی‌یابد و به دنبال آن نمی‌رود، بلکه خود را در شهوات و منافع و مشاغل و تجلیات دلربای جهان مادی گم می‌کند. آنچه مزولو^۱ تحت عنوان "تجربه‌های عارفانه" یا "تجربه‌های اوج" ذکر می‌کند، تا حدودی ماهیت آن را بیان می‌نماید: «خواستاران تحقق "خود"، گاه وجد و سرور و حیرتی عمیق و چیره‌گر نظیر تجربه‌های ژرف دین را تجربه می‌کنند. "خود" از این تجربه‌های اوج که مزولو آنها را در همه موضوع‌های آزمون سالمش مشترک دیده است، می‌یابد و شخص احساس قدرت، اعتماد به نفس و قاطعیتی می‌کند که گویی چیزی نیست که نتواند انجام دهد، یا بدان

1. Maslow, A.H.

تبدیل شود؛ به علاوه ابعاد شور و هیجان هر فعالیتی که بدان مشغول است، به اوج عظمت خود می‌رسد...» (شولتز^۱، ۱۳۶۲، ص ۱۳۷). «عواطف نیرومندی که از آن سخن گفتیم، گاهی اوقات چنان شدت می‌گیرند، گسترش می‌یابند و از اختیار بیرون می‌شوند که می‌توانند تجربیات عارفانه خواننده شوند... احساس گشودن چشم اندازی بی‌کرانه، احساس نیرومندی بسیار و در عین حال عجز بسیار، احساس حیرت و وجود سرور و سرانجام از دست دادن مقام خود در مکان و زمان [حالت بی‌خودی] همراه با این احساس که چیزی به غایت مهم و ارزشمند به وقوع پیوسته است... این تجربیات، تجربه‌های طبیعی هستند که کاملاً در قلمرو شناخت علمی جای دارند و من تجربه‌های اوج^۲ نامگذاریشان می‌کنم.» (مزلو، ۱۳۶۶، ص ۳۸ - ۳۹).

● **حوزه رفتاری و آمادگی برای عمل:** مهم‌ترین کنش دین در این بخش «پشتیبانی از اخلاق» است. هیچ دیانتی نمی‌تواند ضد عدالت، آزادگی یا حقوق اصیل انسانی باشد؛ در عین حال که اخلاق، از دین مستقل است، ولی مورد تأیید و اهتمام دین است. برای بسیاری از مردم تا این ارزش‌ها از ناحیه یک نیروی ما فوق توصیه نشوند، اهمیت جدی نمی‌یابند و مؤثر نمی‌افتند. پشتیبانی دین از اخلاق به این معناست که به آدمیان اطمینان خاطر می‌دهد که این اخلاق بر جای استوار تکیه زده است، زجرشان بی‌اجر نخواهد ماند و یک مرجع اصیل آن را تأیید کرده است؛ بنابراین، در عمل به آن و تبعیت از فرمان‌های آن جای نگرانی نیست. افزون بر آن، اجرای قانون در جامعه، کنترل و نظارت بر قاضی و محکمه قضایی و بسیاری از روابط انسانی که در چهارچوب محدود قانون نمی‌گنجد، بلکه از اصول اخلاقی تبعیت می‌کند، همگی محتاج مهار درونی است که دین عهده‌دار آن است (به یک معنا همان عنصر تقوا که در عمق جان‌ها نشسته باشد). یاد مرگ و یاد خداوند دو رکنی است که معمولاً در دین وجود دارد و ضامن و مولد عنصر نهایی و نهادین اخلاقی‌اند که هیچ دستگاه قانونی نمی‌تواند آن را تأمین کند. عجز در مقابل مرگ، انسان را رام و معتدل می‌کند. توجه به خداوند در چهره خوف‌آمیز آن - مانند غزالی - و یا در چهره محبت و عشق آفرین آن - مانند مولوی - خودخواهی انسان را که کلید بدی‌هاست، زایل می‌کند. انسان معاصر با توجه به گستره قدرت و فناوری که در اختیار او است، به اخلاقی زیستن نیاز بیشتری دارد و به مجموعه‌ای از مقبولات و عقاید مابعدالطبیعی نیازمند است و دین می‌تواند این پیش‌فرض‌های لازم مابعدالطبیعی را در

1. Schultz,D.

2. Peak Experience.

اختیار ما قرار دهد. به تعبیر روشن‌تر اخلاق هویت مستقلی در قبال دین دارد (حسن و قبح اخلاقی مبتنی بر اوامر و نواهی شرعی نیست)، لیکن از دو جهت و امدار دین است:

۱. **معرفت اخلاقی:** بدون پرتو افکنی وحی، عقل نمی‌تواند حسن و قبح همه اموری را که لازم دارد، دریابد و ساختار معرفت اخلاقی بشر تنها با داده‌های وحیانی سامان می‌یابد. یکی از ملاک‌های عقلی داوری اخلاقی دربارهٔ یک عمل، غایت و نتیجه‌ای است که آن عمل به بار می‌آورد. داده‌های وحیانی که از علم الهی سرچشمه می‌گیرند، عقل را در شناسایی نتایج اعمال، به‌ویژه پیامدهای اخروی آنها، یاری داده و داوری اخلاقی را برای آنها ممکن می‌سازد. «تحول معرفت دینی (همانند دیگر خطوط تحول) مبتنی بر دریافت طولی از مفاهیم متافیزیکی (خدا، آخرت و...) و مفاهیم انتزاعی ارزشی - اخلاقی (راستی، دروغ، درستگاری، عدالت و...) است که هر یک از مفاهیم نام‌برده نیز خود مؤلفه‌های متعددی دارند که به لحاظ تحوّل با ناهمطرازی‌های زمان‌شناختی و قابلیت درون‌سازی روبه‌رو هستند، ضمن آنکه تمامی آنها نیز بر بنیادی از ساخته شدن مفاهیم‌شناختی و همگام با آن، ظرفیت‌های عاطفی استوارند که باید به تدریج در کودک بنا گردند. در این خصوص، تکرار و باز هم تکرار یک واقعیت ضروری است که امروزه با تکیه بر پژوهش‌های گسترده پیاژه و بررسی‌های پس از او توسط گلدمن^۱ (۱۹۶۶)، پیت لنگ^۲ (۱۹۷۶) و الکايند^۳ (۱۹۶۴) مشخص کرده‌اند که تحول مفاهیم مذهبی تابع تحول الگوی شناختی است.» (دادستان و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۱۴۸). مراد ما جمله فوق است که مفاهیم اخلاقی بر بنیادی از مفاهیم شناختی (معرفت اخلاقی) استوارند و این همان چیزی است که در سخنان پیاژه و پس از وی کلبرگ^۴ تحت عنوان "داوری" یا "قضاوت اخلاقی" مورد تأکید و پژوهش قرار گرفته است. (ر.ک: کدیور، ۱۳۷۸)

۲. **تربیت اخلاقی:** «علوم عملی که اخلاق هم از جمله آنهاست، اگر منشأ و اساس تحول عملی و روحی فرد شد، قدر می‌یابد؛ برای چنین تحوّل، معرفت اخلاقی کافی نیست؛ چنانکه برای درمان بیماری، در دست داشتن نسخهٔ پزشک کفایت نمی‌کند. ریشه‌های اخلاق را فهماندن و راه علاج نشان دادن، یک نفر را هم به مقصد نزدیک نکند و یک قلب ظلمانی را نور ندهد و یک خلق فاسد را اصلاح ننماید» (امام خمینی، ۱۳۷۸، ص ۱۳). دین از دو جهت این تربیت اخلاقی را امکان‌پذیر می‌سازد؛ یکی با

1. Goldman,R.

2. Peatling,J.H.

3. Elkind,D.

4. Kohlberg,L.

روش موعظه که مبتنی بر باورهای دینی خاص، مانند جاودانگی روح انسان، مهر و علاقه خداوند به انسان، حضور و نظارت خداوند بر او، ناپایداری لذایذ دنیوی، و توجه به مرگ و رستاخیز است که به همین جهت مؤثر واقع می‌شود. دیگری، ارائه اسوه‌ها و الگوهای برجسته اخلاقی به جامعه بشری است که تأسی به آنان را - با توجه با ساز کارهای روان‌شناختی ویژه آن در یادگیری مشاهده‌ای، به‌ویژه ترغیب بر محبت و مودت با آنان - آسان می‌سازد.

کنش‌های دین در قلمروهای اختصاصی‌تر پژوهش‌های روان‌شناختی، در ادامه می‌آید.

● **تأثیر مذهب بر بهداشت جسمی و روانی:** این موضوع در موارد زیر خلاصه می‌شود: رابطه مذهب و قدرت مقابله با سرطان (آکلین^۱ و همکاران، ۱۹۸۳)، رابطه مثبت سلامت جسمانی و روانی با مذهب در سالخورده‌گان (بیکر^۲ و دیگران، ۱۹۸۲)، تأثیر مثبت مذهب بر سازگاری و بهداشت روانی (برگین^۳ و دیگران، ۱۹۸۸؛ ویلیامز^۴ و دیگران، ۱۹۹۱)، رابطه منفی بین نورزهای افسردگی و اضطراب با میزان عبادت (بهرامی، ۱۳۷۳)، نقش دین در مقابله با استرس یا تنیدگی (پارگامنت^۵ به نقل از ابراهیمی قوام، ۱۳۷۴) با توجه به نحوه ارزیابی فرد از عامل تهدید کننده، مهار هیجانی خود در برخورد با موقعیت از راه معناجویی، و تأثیر بر پیامدهای عوامل تنیدگی‌زا از راه تفسیر ویژه‌ای که مذهب در اختیار فرد می‌گذارد. برخی پژوهشگران (والریت^۶ و دیگران، ۱۹۹۵) با ارائه دیدگاه روانی - اجتماعی، رابطه بین مذهب و سلامت را چنین ترسیم می‌کنند: سلامتی در بردارنده مؤلفه‌های عمر طولانی، شادبودن، بهبود بیماری‌های حاد و بازگشت به سطح سلامت قبلی است. مذهب می‌تواند به‌عنوان یک نظام اجتماعی و پیچیده، بر رفتار و بازخوردهای مهم از جمله برنامه ریزی خانواده، کار، سیاست و چگونگی تفسیر زندگی روزانه تأثیری فراوان داشته باشد.

● **مذهب و مسائل اجتماعی:** مذهب عامل مهمی در پیش‌گیری از گرایش به سمت بزهکاری است. (چادویک^۷ و تاپ^۸، ۱۹۹۳) نوجوانان غیر بزهکار دارای بازخوردهای قوی‌تری نسبت به مذهب هستند (و هرا^۹ و احمد، ۱۹۹۳). گرایش به مذهب و فعالیت‌های مذهبی در کاهش افکار خودکشی و اقدام به آن، مصرف مواد مخدر،

1. Acklin, M.W.

2. Baker, M.W.

3. Bergin, A.E.

4. Willims, D.L.

5. Pargament.

6. Valeriet, D.

7. Chadwick, A.

8. Top, B.L.

9. Vohra.

رفتارهای جنسی پیش از موعد و بزهکاری، تأثیر مثبت دارد (دوناهو^۱، ۱۹۹۵؛ بور^۲ و مک کال^۳، ۱۹۹۴).

● **مذهب، مشاوره و درمانگری:** مطالعات روان‌شناختی سنت‌های روحانی شرق، به‌ویژه ذن، بودیسم و یوگا نشان داده‌اند که چگونه پدیده‌هایی چون تنظیم تنفس، مراقبه^۴، ذکر و نظایر آنها نه تنها آغازگر بسیاری از شیوه‌های درمانی، بلکه امروزه از شیوه‌های بسیار مؤثر تلقی می‌شوند. (الیاده، ۱۹۸۷). یونگ می‌گوید: در میان همه بیمارانی که در نیمه دوم حیاتم با آنان مواجه بوده‌ام... یکی هم نبوده که مشکلمش در آخرین وهله چیزی جز مشکل یافتن یک بازخورد مذهبی به زندگی و حیات نباشد. با اطمینان می‌توان گفت همه آنان از آن رو احساس بیماری می‌کرده‌اند که چیزی را که ادیان زنده هر عصر به پیروان خود عرضه می‌دارند، از دست داده‌اند و هیچ‌یک از آنان قبل از یافتن بینش دینی خود، شفای واقعی نیافته‌اند (آلستون و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۱۶۳). روش مشاوره‌ای مسیحی توسط متخصصان در زمینه مسیحیت انجام می‌شود و مشتمل بر اعمال و مناسک مذهبی (مانند نماز، عبادات فردی، دعا و خواندن آیات مقدس و...) است که از جمله روش‌های درمان مذهبی محسوب می‌گردند (تان^۵، ۱۹۹۱). تأثیر مذهب از طریق آموزش «خودمهارگری» بر مهار اضطراب و تنیدگی نیز قابل توجه است (جان بزرگی، ۱۳۷۸) و....

اثرهای مذهب در زندگی انسان موجب شده گروهی از متخصصان روان‌شناسی مذهبی به این نتیجه برسند که برای دستیابی به تشخیص و ارزیابی بهتر و درمان کامل‌تر بیماران، بهتر است که یک طبقه تشخیصی جدید به فهرست راهنمای تشخیصی و آماری اختلالات روانی (DSM-IV) اضافه گردد. در طبقه جدید، مسائل و مشکلات مذهبی از قبیل تنیدگی ناشی از فقدان ایمان، تغییر فرقه مذهبی یا تغییر دین، افراط در باورها و اعمال مذهبی و همچنین یک ردیف مسائل معنوی مانند تجربه‌های جادویی، اضطراب مرگ و مراقبه، قابل طرح است (لاکف^۶ و همکاران، ۱۹۹۵).

● **مذهب و تحول شخصیت:** تحول شخصیت، باز خوردها و باورهای فرد درباره معنویت را نیز در بر می‌گیرد (آدامز^۷ و دیگران، ۱۹۹۴). روی آوردهای تحولی بر این نکته تأکید می‌کنند که دین در مراحل مختلف زندگی به شکل خاص و متناسب با طراز

1. Danuhue, J.M.

2. Burr, J.A.

3. Mckall, P.L.

4. Meditaion.

5. Tan, A.

6. Lukoff, D.Lu.

7. Adams, G.R.

تحول روانی شناختی درک می‌گردد (دادستان و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۱۴۸).

● **حمایت اجتماعی مذهب از انسان:** مذهب با ایجاد یک فضای حمایتی و منبع وحدت یافتگی اجتماعی برای فرد، بر سلامت او هم در سطح پیش‌گیری اولیه با از میان بردن شرایط آسیب‌زا یا تنیدگی‌زا، و هم در سطح پیش‌گیری ثانویه با کاهش دوره درمان، تأثیر بسزایی دارد (وروف^۱ و دیگران، ۱۹۸۱). برخی ادیان، مانند اسلام، با توصیه اعمال حمایتی خاص، مانند شرکت در تشییع جنازه و مجلس ترحیم، پرستاری از ایتم و بازماندگان و...، مقابله با تنیدگی‌های ناشی از داغدیدگی را تسهیل می‌کنند. در مورد تنیدگی‌های ناشی از بیماری، به‌ویژه بیماری‌های شدید و مزمن، نیز با ترغیب بر عیادت بیماران چتر حمایتی خود را باز می‌کنند (دیماثو، ۱۳۷۸، ص ۷۶۵).

با عنایت به کارکردهای بسیار مذهب در گستره حیات فردی و اجتماعی که متذکر شدیم، ضرورت تهیه ابزار و مقیاس سنجش دین‌داری یا جهت‌گیری مذهبی که در حقیقت گامی در مطالعه علمی دین می‌باشد، بدیهی می‌نماید. افزون بر اینها، موارد ذیل، اهمیت پژوهش منطبق با فرهنگ خودی را روشن‌تر می‌سازد.

● **ضرورت تهیه ابزار سنجش منطبق بر فرهنگ ایرانی و دین اسلام:** مرور مطالعات و پژوهش‌های انجام شده و ابزارهای ساخته شده در این زمینه، نشان می‌دهد غالب اطلاعات پایه به مسیحیت مربوط است که در ملیت‌ها و جمعیت‌های گوناگون، مانند امریکا، آلمان، برزیل، کانادا، ایتالیا و لهستان، اجرا شده‌اند. به دلیل فقدان ابزار مناسب برای دیگر ادیان و مذاهب، تعمیم نتایج به‌دست آمده، چندان مناسبت نداشته و ابزارهای موجود تنها برای دین مسیحیت سودمند می‌باشند (کینگ^۲ و هانت^۳، ۱۹۷۱)؛ از این‌رو، ضرورت تلاش برای ساختن ابزاری مناسب به منظور سنجش جهت‌گیری مذهبی مطابق دین اسلام و فرهنگ ایرانی، احساس می‌شود. البته باید اذعان کرد کوشش‌های ارزشمندی، به‌ویژه پس از انقلاب، برای تهیه ابزار سنجش ابعاد مذهبی صورت گرفته است؛ اما عمده آنها با روی آورد و نگرش خاصی توأم بوده، یا بر ابعاد خاصی تکیه داشته‌اند و در مورد سنجش جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام کمتر به ابزارهای نسبتاً جامع‌نگر می‌توان برخورد کرد. (در فصل دوم بیشتر به این موضوع خواهیم پرداخت) افزون بر این، ضرورت بازنگری و ساخت مقیاس کامل‌تر با استفاده از تجربه‌های گذشته، امری بدیهی و انکارناپذیر است.

1. Veroff, J.

2. King.

3. Hunt, R.A.

۴-۱. اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش ارائه یک مقیاس (پرسش‌نامه) است که به صورت کمی بتواند مؤلفه‌های مذهبی بودن را به طور کلی و به‌ویژه براساس معیارهای مستفاد از مکتب اسلام، اندازه‌گیری کند و مراتب یا درجات آن را نیز مشخص نماید. اهداف فرعی یا ضمنی پژوهش که در راستای هدف اصلی قرار دارند، عبارتند از: بیان نسبتاً دقیق ابعاد و سازه‌های جهت‌گیری مذهبی، تبیین روشن و مستند مؤلفه‌های مختلفی که در مذهبی بودن دخالت دارند و نیز اثبات پایایی و اعتبار مقیاس که از نظر علمی دارای استاندارد قابل قبولی باشد. بررسی تفاوت میان ابعاد متغیرهای ویژگی (جنس، وضعیت تأهل و وضعیت اقتصادی) نیز می‌تواند یکی از اهداف فرعی پژوهش تلقی شود.

۵-۱. تعریف عملیاتی واژه‌های اصلی پژوهش

واژه‌های کلیدی و اصلی این پژوهش - همان‌گونه که موضوع آن نشان می‌دهد - آزمون، جهت‌گیری مذهبی و اسلام است که به ترتیب به تعریف و توضیح آنها می‌پردازیم: آزمون^۱: آزمون دارای معانی و تعریف‌های متعددی است. کرسینی^۲ (۱۹۹۹، ص ۹۹۰) سه تعریف برای آن آورده است: «۱. شیوه‌ای برای معاینه و واریسی است که به‌وسیله آن بتوان تصمیم گرفت که آیا پدیده‌ای خاص مانند بیماری، اختلال یا یک ماده در ارگانیزم وجود دارد یا نه؟ ۲. مجموعه استانداردی از پرسش‌نامه یا ضوابط دیگر که برای سنجش (برآورد) دانش، مهارت‌ها، علایق یا سایر خصوصیات یک آزمودنی طرح ریزی شده است؛ ۳. مجموعه‌ای از عملیات که برای سنجش اعتبار یک فرضیه طرح ریزی شده است.»

مراد ما در این پژوهش همان تعریف دوم است. برخی دیگر، آزمون یا تست را چنین تعریف کرده‌اند: «ابزار مشاهده استاندارد شده‌ای که به کمک آنها می‌توان رفتار یک فرد را بین رفتارگروه معینی از افراد قرار داد.» (پرون^۳، ۱۳۷۱، ص ۱۶). این تعریف نیز در چهارچوب روان‌شناسی افتراقی و ناظر به ایجاد تمایز میان افراد است و البته از تعریف فوق عام‌تر می‌باشد. در این پژوهش، مقصود از آزمون تقریباً همان تعریف کرسینی است، یعنی «مجموعه استانداردی از پرسش‌نامه که برای سنجش برخی

1. Test.

2. Corsini,R.J.

3. Perron,M.VR.

ویژگی‌های یک آزمودنی طرح ریزی شده است. در اینجا تنها کلمه «استاندارد» به توضیح بیشتر نیاز دارد. استاندارد کردن به دستورالعمل، لوازم تست و کیفیت تصحیح آن مربوط است. این عمل جنبه عینی آن را تأمین می‌کند و مقایسه بین افراد را ممکن می‌سازد. هر قدر تست، افراد یک گروه را از هم بیشتر متمایز سازد، حساس‌تر است. به کمک فنون آماری می‌توان وسعت خطاهای اندازه‌گیری را بر آورد کرد و این نشان دهنده پایداری یا به معنای وسیع‌تر «قابلیت اعتماد» است. همچنین باید بررسی کرد که آیا این پرسش‌ها ما را به هدف مورد نظر از این تست می‌رساند یا خیر؟ این بررسی در حکم «اعتبار» آن تست است (همان).

نکته دیگری که لازم است خاطر نشان شود این است که واژه «مقیاس»^۱ که در این پژوهش به کار رفته، اشاره به همان معنای عام آن است؛ یعنی «آنچه به وسیله آن اندازه چیزی تعیین می‌شود...» (معین، ۱۳۷۱) که گاهی از باب تفنن در عبارت به جای آزمون استعمال شده است؛ اما معنای دقیق مقیاس در روان‌شناسی اصطلاح خاصی است: «مجموعه منظمی از ارقام»^۲ [فقرات] که در یک سلسله متزاید براساس میزان ارزش یا اهمیت آنها مرتب شده‌اند. (کرسینی، ۱۹۹۹، ص ۸۶۲) که در اینجا مراد نیست.

جهت‌گیری مذهبی^۳: این واژه یک ترکیب وصفی است که از دو کلمه «جهت‌گیری» و «مذهبی» (صفت برای جهت‌گیری) ترکیب یافته؛ از این رو برای روشن ساختن آن باید هر یک از این دو را تعریف کنیم تا معنای واژه مرکب مشخص گردد. «جهت‌گیری» از دو بخش تشکیل شده است. «جهت» در لغت به معنای «طرف، جانب، کرانه، زی، سمت، سوی» (دهخدا، ۱۳۷۳) و «گیری» یک پسوند است که «در ترکیبات به کار رود و حاصل مصدر [اسم مصدر] سازد و به معنای گرفتن مانند آب‌گیری و آلت‌گرفتن و استخراج مانند آب میوه‌گیری می‌آید.» (معین، ۱۳۷۱) که معنای اول مورد نظر است.

در نتیجه، جهت‌گیری به معنای جهت گرفتن، سوگیری، به طرف یا جانب چیزی رفتن یا جهتی را به خود گرفتن و جز اینها می‌آید. کرسینی (۱۹۹۹، ص ۶۷۷) شش معنای تفصیلی برای جهت‌گیری^۴ بیان کرده که به نظر می‌رسد معنای ششم تناسب بیشتری با این پژوهش دارد: «روی آورد کلی شخص، مرام و مسلک^۵ یا دیدگاه^۶ (جهان بینی)» در مجموع با توجه به آنکه واژه «جهت‌گیری» اسم مصدر یا حاصل مصدر است،

1. Scale.

2. Items.

3. Religious Orientation.

4. Orientation.

5. Ideology.

6. Poing Of view.

به نظر می‌رسد همان تعریف کرسینی مناسب باشد؛ یعنی روی آورد کلی شخص که به نوعی در وی تحقق یا تحصيل یافته است.

«مذهب» در لغت به معنای «جای رفتن، روش و طریقه، شعبه‌ای از دین، دین و کیش، نحله و هریک از مسلک‌های فلسفی» (معین، ۱۳۷۱) است که در میان اینها، معنای دین و کیش مناسب‌تر می‌باشد. «دین» نیز در لغت به معنای «آیین، کیش، راه و روش» (همان) می‌آید؛ بنابراین، مراد ما از مذهب همان معنای مترادف با دین است که معمولاً در ترجمه فارسی «رلیجیون»، هر دو اینها می‌آید. کرسینی (۱۹۹۹، ص ۸۲۷) در تعریف «دین^۱» می‌گوید: «منظومه سازمان یافته‌ای از ارزش‌ها و اعتقادات که به‌عنوان سرمشق‌های اخلاقی و اجتماعی از آن استفاده می‌شود.» اخلاق و رفتار مذهبی^۲ را چنین تعریف کرده است: «مجموعه منظمی از اعتقادات، مراسم^۳ [یا تشریفات] و اعمالی که در ارتباط با یک موجود متعالی مانند خداوند یا خدایان و یا در رابطه با انسان‌های دیگر انجام می‌گیرد.» (همان) «ایمان مذهبی»^۴ را این‌گونه تعریف می‌کند: «اعتقاد به یک موجود متعالی با قدرت روحانی که معیارهای اخلاقی را تعیین می‌نماید، به دعا و عبادت ما پاسخ می‌دهد و در مورد پیروزی و غلبه نهایی خیر بر شر اطمینان خاطر عطا می‌کند، معمولاً - نه همیشه - با یک نظام دینی مشتمل بر اعتقادات و مناسک ملازم است.» (همان)

بنابراین، «جهت‌گیری مذهبی» را می‌توانیم چنین تعریف کنیم: «روی آورد کلی شخص که از مذهب اتخاذ کرده است؛ یعنی در ارتباط با موجودی متعالی (قدسی) مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و تشریفات خاص را در زندگی دارد.» جهت‌گیری مذهبی را می‌توان تقریباً معادل دین‌داری یا دین‌ورزی گرفت.

اسلام: واژه اسلام در لغت به معنای «گردن نهادن، مسلمان شدن، در سلامتی در آمدن، دین‌پذیرفتن، اطاعت از امر و نهی خدا» (دهخدا، ۱۳۷۳) و «دینی که محمد بن عبدالله (ص) آورد و مبتنی بر گفتن شهادتین [اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمداً رسول الله] و اعتقاد بدان و عمل به واجبات [نماز، روزه، زکات، حج، و غیره] است.» (معین، ۱۳۷۱) دائرة المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۷۷، ج ۸، ص ۳۹۵) در ذیل واژه «اسلام» توضیحات مفصّلی دارد که به بخش کوتاهی از آن اشاره می‌کنیم: «اسلام یکی از ادیان توحیدی است که از حدود ۶۱۰ میلادی، به وسیله حضرت محمد (ص) در مکه

1. Religion.

2. Religious Conduct.

3. Ceremonies.

4. Religious Faith.

تبلیغ گردید و با گسترش سریع و چشمگیر، در فاصله‌ای کمتر از نیم قرن، دین غالب بر بخش وسیعی از آسیا و آفریقا گشت. پیروان این دین «مسلم» یا «مسلمان» خوانده می‌شوند. اسلام در لغت به معنای انقیاد و گردن نهادن است و در کاربرد دینی آن، به تسلیم در برابر فرمان و حکم الهی اشاره دارد (مانند آیات ۱۱۲ و ۱۲۸ سوره بقره). بنابراین آیات قرآنی که اصیل‌ترین منبع شناخت دین اسلام است، این دین به هیچ روی میان پیامبران الهی جدایی قائل نیست (بقره، ۱۳۶)، بلکه در بیان قرآن همه پیامبران، مبلغ دینی واحد با صورت‌های گوناگون بوده‌اند که همان دین اسلام بوده و تعلیم مشترک آنها، تسلیم در برابر فرمان خداوند یکتاست. بر این پایه، گاه در قرآن کریم، از اسلام همان دین مشترک توحیدی یا به تعبیری دیگر «دین‌الله» اراده شده است که همه انبیا مبلغ آنند و دینی جز آن نزد خداوند پذیرفته نیست (آل عمران، ۱۹، ۸۳ و ۸۵؛ مائده، ۴۴) و والاترین نمونه آن دین اسلام و تکمیل‌کننده ادیان پیشین الهی است که حضرت محمد بن عبدالله (ص) به تبلیغ آن مبعوث شده، و در طول ۲۳ سال به ادای آن اهتمام ورزید (مائده، ۳)؛ بنابراین، مراد ما در این پژوهش از دیدگاه اسلام آموزه‌هایی است که دقیقاً و به طور مستند از مکتب اسلام، یعنی از دو منبع معتبر آنکه قرآن و احادیث نبوی و معصومان (ع) است، قابل استخراج می‌باشد.

پس از روشن شدن مفاهیم کلیدی موضوع پژوهش، می‌توانیم در یک جمله بگوییم: مراد از تهیه آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر دیدگاه اسلام عبارت است از: «تهیه و ارائه پرسش‌نامه معتبری که بتواند روی آورد کلی شخص را که از دین اسلام به صورت مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و تشریفات و... اتخاذ کرده، بسنجد.»

گزیده مطالب

یکی از تعریف‌های مورد توجه اندیشمندان برای انسان، «انسان دین‌ورز» است. با توجه به گستره وسیع پژوهش درباره دین، این تحقیق از زاویه خاصی به دین و دین‌داری نگرسته است. تهیه آزمون جهت‌گیری مذهبی براساس دیدگاه اسلام، موضوع این جستار و هدف اصلی آن است؛ به دیگر سخن، پاسخ به این سؤال که «مقیاس سنجش جهت‌گیری مذهبی دارای چه ویژگی‌هایی است و از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده و صورت نهایی پرسش‌نامه معتبر و هنجارگزینی شده آن کدام است؟» وجه اهتمام این پژوهش می‌باشد. ضرورت و اهمیت آن در سه قسمت: کلی (ابعادشناختی، عاطفی و رفتاری انسان به طور کلی در رابطه با دین)، اختصاصی (تأثیر مذهب بر ابعاد بهداشتی -

روانی و جسمی، مسائل اجتماعی، مشاوره و درمان‌گری، تحول شخصیت و حمایت اجتماعی) و در خصوص تهیه ابزاری منطبق با فرهنگ داخلی، تبیین و بررسی شده است؛ همچنین در این فصل با تعریف روشن و علم‌یاتی واژه‌های کلیدی پژوهش (آزمون، جهت‌گیری مذهبی و اسلام) مقصود نهایی چنین بیان شده: «تهیه و ارائه پرسش‌نامه معتبری که بتواند روی آورد کلی شخص را که از دین اسلام - قرآن و احادیث معتبر - به صورت مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و تشریفات اتخاذ کرده، بسنجد». در فصل بعد، مبانی نظری و سوابق پژوهش درباره موضوع‌های دین، آزمون‌های روانی، و آزمون مذهبی را دنبال خواهیم کرد.

فصل دوم

مبانی نظری

بررسی علمی هر موضوع نیازمند توجه به پشتوانه‌های نظری آن است که مشتمل بر نگاهی تاریخی - تحلیلی به موضوع و مؤلفه‌های اصلی آن می‌باشد تا آنکه بتوان جغرافیای موضوع را در پارادایم علوم مربوط به روشنی معین کرد و با عنایت به ادبیات پژوهش در این موضوع و سوابق تحقیقات پیرامون آن، گامی هرچند کوچک در پیشرفت دانش بشری برداشت؛ از این رو در این فصل مبانی نظری دین، آزمون‌های روانی و آزمون مذهبی را پی می‌گیریم.

۱-۲. دین

۱-۱-۲. تاریخچه ادیان: دین وجه امتیاز اصلی بشر است، تا کنون هیچ حیوانی نشانه‌ای از یک حیات دینی بروز نداده و یا هیچ کاری نکرده که بتوان آن را تمهیدی برای زندگی پس از مرگ او به حساب آورد. در تاریخ بشر هرگز حتی قبیله‌ای وجود نداشته که به گونه‌ای دین نداشته باشد، حتی بوته کاران نواحی مرکزی استرالیا و هندی‌های پاتاگونیا^۱، که دارای ابتدایی‌ترین شکل‌های موجود زندگی بشری هستند، نیز به گونه‌ای به عالم ارواح اعتقاد دارند و به نوعی مشغول پرستش می‌باشند (هیوم، ۱۳۶۹، ص ۱۷).
ادیان را در سه بخش ابتدایی، باستان و پیشرفته تقسیم می‌کنند:

● **ادیان ابتدایی:** دین در صور نخستین آن در ماقبل تاریخ و اقوام ابتدایی، آدمیزاد را توانا ساخت تا نسبت به حقایق عالم هستی که در محیط و مجاور آن بودند (مانند قوای طبیعت، ارواح گذشتگان، نیروی موجود در بشر و مؤسسات اجتماعی)، روش خاصی در پیش گیرد. در مطالب ذیل به مهم‌ترین صفات مشترک ادیان ابتدایی که از بررسی مذاهب ملل بدوی در عصر حاضر به دست آمده‌اند، اشاره می‌شود (ناس^۲، ۱۳۷۰، ص ۱۳-۲۳):

1. patagonia.

2. Noss,J

الف - شیء مقدس: مکان یا شیء خاصی که منشأ خیر یا شر می‌باشد و قدرت احیا یا اعدام دارد. افرادی که دارای صفات ویژه هستند، مانند کاهن یا رئیس قبیله، می‌توانند با آن تماس بگیرند.

ب - مانا^۱: اعتقاد به نیروی حیاتی پویا، یک قدرت ساکت و یا نامعلوم که در هر شیء موجود است و خاصه‌ای شبیه نیروی ما فوق طبیعی دارد که دارای فعالیت و قوه حیاتی در اشیا است.

ج - تابو^۲: نوعی حرمت و ممنوعیت نزدیک شدن به رئیس یا شیخ قبیله و یا وسایل وی، بدین علت که وی انباشته از نیروی ماناست. درباره برخی افراد یا امور دیگر نیز این تابوها مشاهده می‌شود.

د - آداب تطهیر و تصفیه: کسی که برخلاف قاعده رسم تابو را بشکند، آلوده و نجس شمرده می‌شود؛ همچنین تولد، مرگ، ریختن خون و... موجب پلیدی است و باید خود را تطهیر کند. طرق تطهیر مانند روزه، تراشیدن مو، در خاک غلتیدن و... می‌باشند.

ه - جاندار پنداری^۳: نوعی حس پرستش ارواح، یعنی اعتقاد به این امر که همه موجودات، اعم از زنده و مرده، دارای روحی هستند که در آنها پنهان است؛ به‌ویژه انسان دارای روحی است که هنگام خواب به طور موقت و هنگام مرگ به طور کلی، بدن را ترک می‌کند.

و - پرستش: به سه صورت پرستش یک شیء، روحی که در آن است و یا احترام به آن به‌عنوان مظهر رمزی یک حقیقت عالی قابل پرستش است. پرستش در انواع عبادت سنگ‌ها، گیاهان، جانوران و عناصر جهان (آب و آتش...) است.

ز - قربانی: تقدیم هدایایی به صورت حیوان، انسان و حتی ایتار جان و خودکشی، برای آرام کردن قوای ما فوق بشر که همراه با کلمات و اوراد خاص در مکان‌هایی انجام می‌گرفته است.

ح - احترام اموات: تصور فنا و نیستی درباره کسانی که عمری با ما بوده‌اند، بسیار دشوار است؛ از این رو از گذشته‌های دور ارواح سودبخش، جنبه اساطیری و تقدس و حتی الوهیت پیدا کرده‌اند و برای جلوگیری از اذیت ارواح زیانبخش که با ناراحتی از این دنیا رفته‌اند، تدابیری می‌اندیشیده‌اند.

«دیری‌ها^۴» در جنوب شرقی استرالیا، «بیره‌ورها^۵» در جنگل‌های هندوستان و

1. mana.

2. tabu.

3. animism.

4. dieri.

5. birhors.